

På kanten af marsken

Gårde fra yngre bronzealder og ældre jernalder ved Sønderbøl

Niels Algreen Møller

Umiddelbart syd for Oksbøl løber et bakke drag ud imellem de brede engområder ved Ho Bugt. Bakke draget er i dag især præget af grusgrave og vidtstrakte marker. Men helt oppe på toppen af bakken ligger stadig to gravhøje, opført for over 2000 år siden af de mennesker, som boede i nærheden.

Museet for Varde By og Omegn har igennem de seneste 20 år foretaget mange udgravninger på den nordlige del af bakke draget, både ved udvidelser af grusgravene og når større ledninger skulle lægges i jorden. Det har ført til fund af nogle af Danmarks mest velbevarede gårde, ja endda hele

små landsbyer, fra sen førromersk og ældre romersk jernalder (ca. 200 f.Kr.-160 e.Kr.).

I det tidlige forår 2011 skulle en ny grusgrav anlægges syd for de tidligere fundne landsbyer og umiddelbart vest for de to gravhøje. I betragtning af de mange kendte fortidsminder i nærheden var der ingen tvivl om, at arealet skulle undersøges, før grusgraven kunne komme i gang. Det var mere end sandsynligt, at vi ville finde spor af forhistoriske bebyggelser eller lignende, så det var med en vis forventning, vi igangsatte undersøgelsen.

I de første søgegrøfter dukkede flere hustomter op, så museets arkæologer startede en større udgravning med god hjælp fra grusgravens folk og studerende fra Københavns Universitet.¹ Begejstringen voksede, som udgravningen skred frem, for de huse som efterhånden blev afdækket var fra yngre bronzealder (1100-500 f.Kr.) og tidlig førromersk jernalder (500-200 f.Kr.), altså de direkte forgængere til de landsbyer vi allerede kendte længere mod nord. Sammen med årets anden store udgravning i området, udgravningen ved Møllemarksgård,² giver resultaterne fra Sønderbøl et helt nyt indblik i, hvordan og hvornår områdets tidligste landsbyer dannes.

Pløjegjorden afrømmes med maskine for at blottlægge sporene efter husene. I baggrunden ses de lavtliggende brede enge.

Enkeltgårde?

Udgravningen på Sønderbøl afslørede sporene efter i alt 29 huse spredt ud over de højere liggende dele af et godt 5,5 hektar stort område. Langt størsteparten af husene var langhuse; huse som hver især har udgjort hovedenheden i et gårdsanlæg. Her har menneskene boet, og i mange tilfælde har deres husdyr også været opstaldet inde i huset. I alt 27 sådanne langhuse fremkom under udgravningen, og i tæt tilknytning til to af langhusene lå hhv. et lille udhus og en staklade. Udhuset har været benyttet til håndværksaktiviteter eller til opbevaring, og stakladen har formentlig været brugt til opbevaring af korn eller hø.

De enkelte huse har ligget på stedet i et relativt kort tidsrum. Efterhånden som de nedgravede stolper rådnede ved jordens overflade, kunne de ikke længere bære tagets vægt. Så måtte man enten udskifte stolperne eller helt opgive huset. I nogle hustomter kan man se, at stolperne er blevet skiftet ud, og huset forblev på samme sted i en længere periode. Det kender vi fra de senere jernalderlandsbyer ved Møllemarksgård lidt længere mod nord, men det gælder ikke for husene på Sønderbøl. Her blev gårdene genopført et andet sted, når de gamle huse ikke længere kunne bruges.

Erfaringer med nedgravning og overfladebehandling af stolper viser, at stolper nedgravet i jorden kan holde i en periode på mellem 30 og 50 år afhængigt af jordbund, stolpens tykkelse og overfladebehandling.³ De enkelte langhuse på Sønderbøl har, med de relativt tynde stolper vi har fundet spor af, næppe stået i mere end måske 40 år. Men hvad fortæller husenes korte levetid os om den overordnede struktur af bebyggelsen?

Ud fra husenes form og den smule keramik, der blev fundet i forbindelse med dem, kan vi afgøre, at de er fordelt over en tidsperiode på 900-1100 år. Variationen i de forskellige typer af huse viser udviklingen af langhusenes udformning fra bronzealderens relativt lange og brede huse med afrundede gavle over mindre, irregulære, huse i sen bronzealder og den tidligste del af førromersk jernalder til små regulære huse med væggroft og ydre støttestolper lidt

Udgravningsfeltet med alle huse fra sen bronzealder og tidlig førromersk jernalder markeret. De mange større anlæg på grundplanen er fra historisk tid. En løbegrav fra Anden Verdenskrig ligger som en zigzaglinje på tværs af hele det udgravede areal.

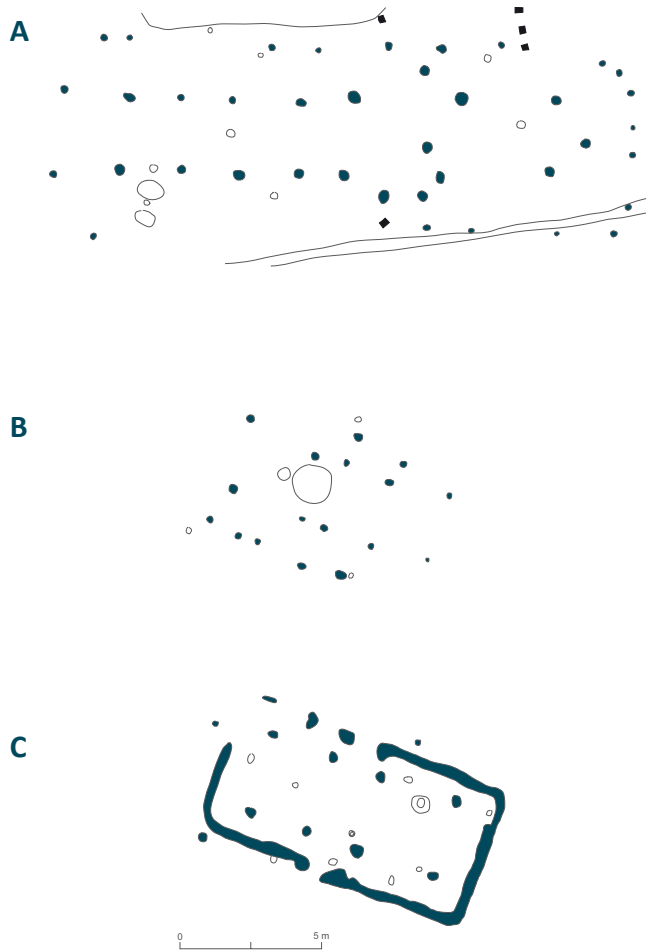
senere i førromersk jernalder. Udviklingen på Sønderbøl svarer godt til den udvikling af husformer vi kender fra andre områder, og den jævne udviklingssekvens tyder på, at området er beboet igennem det meste af yngre bronzealder og tidlig førromersk jernalder.⁴

De mange huse, vi ser på grundplanen, er altså aftryk af omkring 1000 års bopladsaktivitet. Hvis man regner med, at de fleste af langhusene har stået i en periode på mellem 30 og 40 år, men under alle omstændigheder ikke mere end 50 år, betyder det, at der ikke kan have ligget mere end et eller to langhuse ad gangen⁵ indenfor det udgravede areal. Nu ved vi desværre ikke, hvor mange gårde der har ligget på højdedraget syd og øst for det udgravede område. Ud fra områdets samlede størrelse er det ikke umuligt, at der i yngre bronzealder og tidlig førromersk jernalder har ligget seks-syv samtidige gårde spredt ud over den sydligste del af bakkeøen.

Bebyggelse med spredtliggende gårde, som flytter med korte mellemrum, kendes fra hele Jylland og ned langs den nordtyske og nordhollandske⁶ vadehavskyst. Der er i det hele taget mange ligheder i den måde, hvorpå forhistoriske mennesker i disse områder organiserede både deres bebyggelser og det omgivende kulturlandskab igennem ikke mindst det første årtusinde f.Kr. Langhusenes udformning og udviklingen fra de meget store bronzealderhuse til de mindre førromerske har mange fællestræk langs vadehavskysten. I to af husene fra yngre bronzealder ved Sønderbøl er sættene af tagbærende stolper trukket tæt ind mod hinanden i den ene ende af huset, mens de i den anden ende står med normal indbyrdes afstand (se hus A). Dette er et træk som kun forekommer i enkelte andre danske bronzealderhuse; vi kender et enkelt eksempel fra den nærliggende plads Hesselmed.⁷ Men ellers kendes den form for huse specielt fra det nordlige Holland.⁸

Gården og dens indbyggere

Den enkelte gård fra yngre bronzealder og tidlig førromersk jernalder består som regel blot af et enkelt langhus med plads til en eller to familier. De bedst bevarede langhuse

Den generelle udvikling af husene på Sønderbøl.

A: Hus fra yngre bronzealder med afrundede hjørner og en bredde på over seks meter. Anlæg markeret med sort er fra historisk tid.

B: Hus fra sen yngre bronzealder eller tidligste del af førromersk jernalder. Centralt i huset ligger en stor kogestensgrube.

C: Hus fra tidlig førromersk jernalder med vægggrøft. Huset har en meget regulær grundplan med fire sæt tagbærende stolper. Enkelte stolper ligger udenfor husets vægggrøft er formentlig ydre støttesolper.

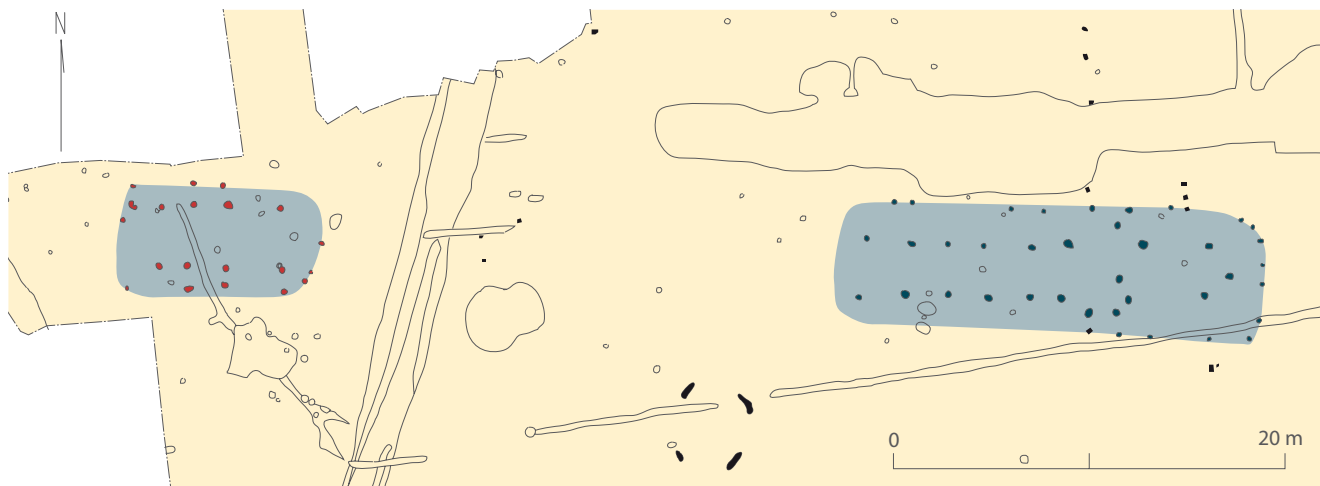
kender vi fra tidlig førromersk jernalder, men der er mange fællestræk imellem de to perioders huse. I den ene ende lå beboelsen med spor efter et ildsted og i heldige tilfælde spor af andet interiør.⁹ I den anden ende lå stalden med båseskilerum til dyrene og i nogle tilfælde en forsænket grebning til udrømning af staldgødning, i hvert fald i de fleste huse fra førromersk jernalder. I de mindste langhuse fra sen bronzealder og førromersk jernalder har der kun været plads til ganske få beboere, måske svarende til en kernefamilie.

Det er blevet påpeget, at husenes levetid i sen bronzealder og tidlig førromersk jernalder svarer meget godt til en generation af beboeres levetid således at husets – og husholdningens livscyklus passer sammen.¹⁰ Ved dannelsen af en ny familie anlægges et nyt hus, som danner rammen om denne kernefamilies liv, mens de ældre beboere fra den gamle husholdning formentlig bliver boende i det gamle hus. En sådan udvikling i bebyggelsen ville betyde, at to huse delvist overlapper tidsmæssigt. Den tolkning passer utroligt godt sammen med de vidnesbyrd, der findes på Sønnerbøl. I to tilfælde ligger to huse adskilt med godt 30 meter men i

Stolpehullerne i et af de førromerske huse markeret med mel.

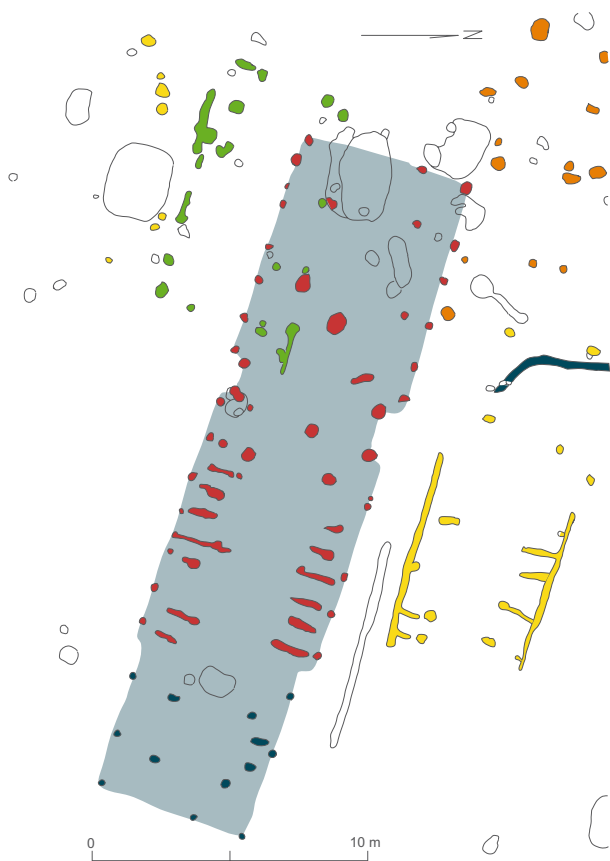
direkte forlængelse af hinanden. Som om det ene hus stadig står, eller i hvert fald stadig er synligt på overfladen, mens det andet hus bliver bygget.

To bronzealderhuse anlagt i direkte forlængelse af hinanden.

Bronzealderhus med stald

Et af bronzealderhusene fra Sønderbøl skiller sig meget tydeligt ud fra mængden. Huset er med sine 150 m² pladsens største. Det er velbevaret med spor efter både de tagbærende stolper, vægstolper og dørstolper, som er trukket en smule ind i forhold til selve væggen. Men det er ikke kun den overordnede konstruktion, der er spor af i huset. Særligt interessant

Grundplanen af det store bronzealderhus. Første fase er markeret med rødt. Den indsnævrede udvidelse er markeret med blå. De øvrige huse i området er alle fra førromersk jernalder.

er det, at der er spor efter båseskilletrum, hvilket ellers kun kendes fra ganske få bronzealderhuse.¹¹ Der har, hvis alle båsene var i brug, været plads til 15-17 større dyr i stalden.

Et andet særligt træk ved huset er, at det formentlig er blevet udbygget. Husets tidlige fase, dvs. de vestligste to tredjedele af huset, er meget symmetrisk. Dørene er placeret midt for hver langside, og indgangspartiet opdeler således det tidlige hus i to lige store halvdele med beboelse i vestenden og stald i østenden. I de vestligste to tredjedele er vægstolperne placeret med en indbyrdes afstand på mellem 1 og 1,6 meter, mens langvæggene i den østligste tredjedel har stolper med en indbyrdes afstand på mellem 2 og 2,4 meter. Samtidig er væggene trukket 40 cm ind i forhold til resten af væggen. Vægforløbet i østenden er således helt anderledes end i resten af huset, og alt tyder på, at huset er bygget ad to omgange. Til gengæld ligger de tagbærende stolper i østenden fuldstændigt i overensstemmelse med husets øvrige tagbærende konstruktion.

Spor efter udbygning af bronzealderhuse forekommer kun sjældent i Danmark, men de er dog ikke helt ukendte. Ved Bjerre i Thy¹² er der fx fundet et hus, hvor den østligste del af huset er smallere end det øvrige, og enkelte stolper i husets indre kan være sporene efter en tidligere gavl. Den østligste tredjedel af huset har også her en helt anden vægkonstruktion, ligesom udvidelsen har gjort huset

Huset fra Store Tyrrestrup.¹³

Huset fra Bjerre.¹⁴

asymmetrisk i forhold til indgangsdørene. Huset fra Bjerre har således meget tydelige fællestræk med det store hus fra Sønderbøl. I et andet hus, fra St. Tyrrestrup i Vendsyssel,¹⁵ er det, der kan fortolkes som en skillevæg,¹⁶ muligvis sporene efter en afrundet gavl i husets ene fase.

Mens eksempler på udbygning af bronzealderens langhuse er ganske fåtallige fra Danmark, findes der en del gode eksempler fra Nordholland, hvor i forvejen store langhuse gradvist udbygges med op til tre efterfølgende faser.¹⁷ Udbygningen af huse er således endnu et af de træk den jyske bronzealderbebyggelse har tilfælles med kystområderne i Nordvesttyskland og Nordholland.

Den bærende konstruktion til det store bronzealderhus rekonstrueret på baggrund af udgravningsplanen.

To af husene markeret med mel.

De to studerende står i det store bronzealderhus.

Stormandsgård fra tidlig førromersk jernalder

Som beskrevet bliver husene i den senere del af bronzealderen mindre. Denne udvikling kulminerer i tidlig førromersk jernalder, hvor husene generelt er ganske små og meget ensartede. Et typisk hus er på den tid omkring 4,5 meter bredt og 9 til 11 meter langt. Men enkelte af de tidligt førromerske huse skiller sig ud fra de øvrige alene ved deres størrelse. Det gælder også for et af husene ved Sønderbøl. Med en længde på over 20 meter er det over dobbelt så langt som det gennemsnitlige hus fra samme tid. Selv om huset var forstyrret af et tysk bunkeranlæg og en løbegrav fra krigen, var det forholdsvis velbevaret. Huset havde spor efter både båseskullerum, dele af skillevægge imellem de forskellige rum og en forsænket grebning. Det viser, at husets staldende har været over 12 meter lang, mens beboelsesenden har været væsentligt mindre.

Lignende huse af nøjagtigt samme størrelse kendes fra flere andre vest- og nordjyske bebyggelser fra tidlig førromersk

jernalder.¹⁸ De skiller sig klart ud fra de øvrige huse, dels ved som sagt at være markant større, dels ved i flere tilfælde at være placeret afsides i forhold til den øvrige bebyggelse.¹⁹ De meget store langhuse er formentlig sporene efter samfundets øverste sociale lag. De væsentligt større stalde viser, at familierne i de store langhuse har kunnet opstalde væsentligt flere dyr om vinteren. I nogle af stormandshusene er beboelsesdelen noget større end i de normale huse. Men i huset på Sønderbøl har beboelsesdelen med sine blot 25 m² næppe indeholdt meget mere end en enkelt familie ligesom de mindre langhuse. Til gengæld har der været plads til op imod 34 kreaturer i stalden modsat de mindre huse med plads til højst otte. Et lignende stormandshus med en meget lang staldende er fundet på et andet bakkedrag blot to kilometer nordøst for Sønderbøl.²⁰ De store langhuse med deres markante staldender viser betydningen af ikke mindst kvæget for områdets bønder. Kvæg som ved opstaldning havde brug for adgang til rigeligt vinterfoder.

På kanten af marsken

Store mængder af vinterfoder har ikke været noget problem for de tidlige bønder i dette område. For i yngre bronzealder og tidlig førromersk jernalder er de rige marskenge, Kjelst Enge, nedenfor bakkedraget ved at blive dannet,²¹ ligesom saltvandsmarsken i bunden af Varde Ådal efterhånden breder sig.²² Sønderbøl ligger således højt mellem brede og frodige engområder. På bakken har gårdene ligget tørt og godt beskyttet imod stormfloder, mens de nærliggende enge har sikret godt og let tilgængeligt foder til dyrene. Det er derfor ikke overraskende, at vi herude finder mange spor efter så lang tids bebyggelse placeret i det samme område. Marsken har sikret foder til større kreaturflokkede. Kreaturerne har til gengæld sørget for gødning til de højtliggende marker. Specielt de opstaldede kreaturer har bidraget til markernes næring ved gødskning med den staldgødning, de producerede vinteren igennem. Marskens nærhed har således ikke kun forsynet menneskene med kød, men indirekte også forsynet de nærmeste marker med næringsstoffer.

Stormandshuset fra tidlig førromersk jernalder. I husets østende ses båseskullerum og en forsænkning hvor grebningen har været. Midt igennem staldenden løber en løbegrav fra Anden Verdenskrig. Husets sydlige langside er forstyrret af en jordbunker.

Brikker i puslespillet

Ved udgravningens afslutning havde vi føjet endnu et par brikker til det puslespil af viden, som danner vores billede af forhistorien. Fundet af den lange tidsrække af huse har udbygget vores viden om den lokale bebyggelses udvikling. Det viser udviklingen forud for de landsbyer, vi allerede kendte til lidt længere mod nord. Nogle af de specielle huse på Sønderbøl vil utvivlsomt komme til at indgå i diskussioner og sammenligninger af helt overordnede træk ved bebyggelsen i Jylland og ned langs Nordsødkysten. Og udgravningens resultater demonstrerer i sig selv dels husenes udvikling, dels bebyggelsesmønstret, hvor gårdene ligger spredt og flytter omkring i yngre bronzealder og frem i tidlig førromersk jernalder.

I dag er grusgraven godt undervejs og udgravningsarealet dækket igen. Sporene efter de spredte huse på Sønderbøl er dokumenteret og hjembragt til museet i form af opmålinger, tegninger, beskrivelser, fund og fotografier. På den måde har grusgravning og vor tids byggeri medført en bedre indsigt i den forhistoriske byggeskik, lokalsamfundet og den måde, datidens mennesker organiserede deres daglige virke.

Gårdene fra dengang er for længst væk, men på toppen af bakken ligger de to høje endnu som synlige monumenter over de mennesker, der for over 2000 år siden levede på gårdene med udsigt til marsken.

Niels Algreen Møller kan kontaktes på nam@hum.ku.dk

De studerende snitter husets stolpehuller mens underviserne får styr på grundplanen. I baggrunden køres den opgravede jord igennem en rystesold for at få alle fundene med.

Noter

1. Udgravningen har J.nr. VAM 1685. I udgravningen deltog cand.mag. Lars Chr. Bentsen, MA. Bente Grundvad, museumsinspektør Jens G. Lauridsen og mag.art. Niels Algreen Møller. Udgravningen fungerede som uddannelsesgravning for et hold studerende fra Forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet. De studerende var: Ida Bruhn Bull, Natascha Grantzau, Nathalie Højland-Nielsen, Veronica Johansen, Jonas Jæger, Louise Risgaard Jørgensen, Amalie Rode Nielsen og Peter Kahlke Olesen. De studerende blev undervist af studieadjunkt Pernille Foss. Gravmaskinen blev ført med sikker hånd af Carsten Termansen og jorden fjernet med gummiged af Johan Rask Sørensen, begge Bjarne Nielsen Holding ApS. En stor tak til grusgravsejerne Bjarne Nielsen og Johs. Kjærgaard Nielsen og lodsejer Ove Nielsen for deres hjælp og det gode og gnidningsfri samarbejde.
2. Bente Grundvad & Lars Chr. Bentsen: "Stenhuggeren, bronzestøberens og vikingebonden". *opdatering 2011*.
3. Svend Nielsen: *The Domestic Mode of Production and Beyond. An archaeological Inquiry into urban trends in Denmark, Iceland and Predynastic Egypt*. Nordiske Fortidsminder. Serie B nr. 18. København 1999, s. 151ff; Leo Webley: *Iron Age Households. Structure and Practice in Western Denmark, 500 BC-AD 200*. Jutland Archaeological Society Publications vol. 62. Højbjerg 2008, s. 39f.
4. Der er udtaget materiale til ¹⁴C-datering, men der foreligger endnu ikke dateringer til at understøtte de hustypologiske dateringer.
5. 900 til 1100 år/27 huse. Hus = 33-40 år.
6. Fx Harry Fokkens: The longhouse as a central element in Bronze Age daily life. I: Jean Bourgeois, Ignace Bourgeois & Bart Chherretté (red.) *Bronze Age and Iron Age communities in North-Western Europe*. Brussel 2003, s. 12ff.
7. Lars Chr. Bentsen: Hesselmed Vest – Hesselmeds forgænger? I: Niels Algreen Møller, Sarah Skytte Qvistgaard & Steen Frydenlund Jensen (red.) *Nyt fra Vestfronten. Nord- og vestjyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 27ff.
8. Otto H. Harsema: House form, farmstead and settlement structure in the Northern Netherlands in the Middle and Late Bronze Age. I: Henrich Beck & Heiko Steuer (red.) *Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil. hist. Klasse, Dritte Folge, Band 218. Göttingen 1997, s. 146, Fig. 5.
9. Jens G. Lauridsen: Enkeltgårde ved Alslev. Bebyggelse fra ældre førromersk jernalder. I: Niels Algreen Møller, Sarah Skytte Qvistgaard & Steen Frydenlund Jensen (red.) *Nyt fra Vestfronten. Nord- og vestjyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 27ff.
10. Fokke Gerritsen: *Local Identities. Landscape and Community in the Late Prehistoric Meuse – Demer – Scheldt Region*. Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam 2003, s. 39ff; Frands Herschend: *The Early Iron Age in South Scandinavia. Social Order in Settlement and Landscape*. Opia 46. Uppsala 2009, s. 156ff.
11. Marianne Rasmussen: Livestock without Bones. The long-house as contributor to the interpretation of livestock management in the Southern Scandinavian Early Bronze Age. I: Charlotte Fabeck & Jytte Ringtved (red.) *Settlement and Landscape*. Højbjerg 1999, s. 283ff.
12. Jens-Henrik Bech: Bronze Age Settlements on raised sea-beds at Bjerre, Thy, NW-Jutland. I: Jan Joost Assendorp (red.) *Forschungen zur bronzezeitlichen Besiedlung in Nord- und Mitteleuropa*. Internationale Archäologie 38. Espelkamp 1997, s. 3ff.
13. Gengivet efter Torben Nilsson: Store Tyrrestrup. En Vendsysselsk storgård med bronzedepot fra ældre bronzealder. *Kuml* 1993-94, s. 147f.
14. Gengivet efter Bech s. 3ff.
15. Nilsson s. 147f.
16. Rasmussen s. 283ff.
17. Harry Fokkens: Longhouses in unsettled settlements. Settlements in Beaker period and Bronze Age. I: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (red.) *The Prehistory of the Netherlands*. Amsterdam 2005.
18. Per Ole Rindel: *Grøntoft – og etableringen af det strukturerede landsbysamfund i Vestjylland i 1. årtusinde f.Kr.* Projekt under forskningsprogrammet "Bebyggelse og Kulturlandskab". København 1997, s. 164f; Niels Haue: Social Stratifikation og den "sociale arv" i ældre jernalder. Med udgangspunkt i bopladsstudier i Nordjylland. I: Niels Algreen Møller, Sarah Skytte Qvistgaard & Steen Frydenlund Jensen (red.) *Nyt fra Vestfronten. Nord- og vestjyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske Skrifter 10. København 2011, s. 90ff.
19. Haue s. 90ff.
20. Udgravningen har J.nr. VAM 1498 og lokalitetsnummer 190714-190.
21. W. Roland Gehrels, Katie Szkornik, Jesper Bartholdy, Jason R. Kirby, Sarah L. Bradley, William A. Marshall, Jan Heinemeier, Jørn B.T. Pedersen: Late Holocene sea-level changes and isostasy in western Denmark. *Quaternary Research* 66, Issue 2, s. 297f.
22. Jørn B.T. Pedersen, Steffen Svinth & Jesper Bartholdy: Holocene Evolution of a drowned melt-water valley in the Danish Wadden Sea. *Quaternary Research* 72, Issue 1, s. 75ff.